

НЕРАЗКРИТИЯТ АЛЕКСАНДЪР БАЛАБАНОВ

(100 години от рождението му)

Луко Захариев

Някога проф. Александър Балабанов написа своята прочута статия „Един класик на българската проза“, в която показва истинската величина на един от най-големите български писатели — Захари Стоянов. До този момент Зах. Стоянов не е имал висока литературна цена. Пенчо Славейков го е смятал за „кекавоумен драскач“, а критици като Б. Пенев и Вл. Василев не го забелязват изобщо. Днес определението „класик на българската проза“ се е сраснало с името на Зах. Стоянов, но когато Ал. Балабанов го употребява за първи път, се е приело като литературно светотатство.

Четвърт век след смъртта на Ал. Балабанов ние сме принудени да пишем за него като за неразкрита фигура в нашата литература. Какъв парадокс на съдбата! Името на човека, който приживе беше една от най-известните български личности и който предизвикваше непрекъснати литературни бури, сега е обгърнато с мълчание. Дори академичната „История на българската литература“ пропусна да му отдели поне кратък очерк. Но какво да се прави, Ал. Балабанов продължава да бъде до голяма степен непознат. Никой досега не се е заемал със сериозно изследване на неговото литературнокритическо и културно дело, камо ли пък да му посвети монография. Като имаме пред вид и факта, че ние още нямаме „История на българската литературна критика“, става ясно защо неговото важно място, което заема в развоя на нашата критика, остава по-скоро предполагаемо, отколкото точно определено. По странно стечение на обстоятелствата Ал. Балабанов е една от най-малко изследваните фигури в нашето литературознание. Работите му, разхвърляни в десетки литературни списания и вестници, все още чакат влюбеното око на някой упорит изследвач, за да блеснат с нова сила и с ново обаяние. Не показва ли това и изданието, изготвено от проф. Тодор Боров, което излезе през 1973 г. в издателство „Български писател“ в библиотека „Български критици“? Макар и незначително по обем в сравнение с огромното наследство, оставено от Балабанов в областта на литературната критика, то откри върха на един огромен айсберг, който тепърва ще изплува на повърхността. Излиза и втори том от изданието на проф. Боров, който ще включва най-известните работи на Ал. Балабанов, писани за чуждите литератури. Предстои да излязат в отделна книга и спомени на Ал. Балабанов. Тези книги разбиват постепенно мълчанието около името на Ал. Балабанов. Жалко, че отдавна не са излизали в самостоятелни издания неговите чудесни изследвания за класическата литература: „Еволюция на мотивите в гръцката поезия в класическия период“, „История на класическата литература“, „Любов и поезия“. Остава и нашата литературна наука да извърши своето, за да заеме

Балабанов мястото, което по право му принадлежи в нашата литературна история.

Когато пишем за делото и личността на Ал. Балабанов, трябва да отчитаме един първостепенен факт. Ал. Балабанов е сред най-добре подготовените български литературни работници. По свидетелството на Симеон Радев той познава „от горе до долу седем литератури (без да броим нашата)“.

Той е познавал добре класическото наследство и едновременно историята и съвременното нему състояние на големи европейски литератури като френската, немската, английската, руската. Едно сравнение с подготовката, която са имали примерно д-р Кръстев, П. Славейков, Б. Пенев или Вл. Василев, ще ни убеди в това. Ал. Балабанов е не само първият професор по класическа филология у нас, с оригинални трудове, цитирани от авторитетни чужди учени, но и един от най-ярките и най-надарените български литературни критици.

Ние не можем да имаме представа за ролята на Ал. Балабанов в нашата литература, ако не разгледаме неговото дело в контекста на цялостния ни литературен развой. Такова изследване трябва тепърва да бъде направено. Аз само ще набележа няколко опорни точки за подобно изследване. Когато Ал. Балабанов се появява в българската литература, неоспорим законодател в литературния живот е сп. „Мисъл“, непревземасмата кула на индивидуализма. В зрелите години на Ал. Балабанов излиза сп. „Златорог“, приемник в една или в друга степен на естетиката на сп. „Мисъл“. Литературнокритическата дейност на Ал. Балабанов е израз на противопоставяне на позициите на тези две списания. В сблъсъка между реализма и естетския индивидуализъм Балабанов отрано остава на страната на реализма. Показателен е фактът, че още като студент се осмелява да оспорва възгледите на главния идеолог на сп. „Мисъл“ Пенчо Славейков и да го атакува. През 1899 г. във в. „Народни права“ двадесетгодишният Ал. Балабанов публикува писмо, озаглавено „Към г. Пенчо Славейков“. Той не само обвинява обявилия се за духовен водач на нашата литература поет, но го и поучава: „... ако желаете да сте всепознат, пишете неща, които и всеки нещастен кожухест български селянин разбира“. Разбира се, и по-късно Балабанов запазва уважението си към Пенчо Славейков, цени значението му за нашата литература, но му оспорва мястото, което си беше избрал в нашия литературен живот. Колкото пъти е писано за сп. „Мисъл“ и за борбата с неговата естетика, но името на Балабанов невинаги се споменава. По признанието на самия Симеон Радев човекът, който го е вкарал в литературната критика, е Балабанов: „Нямах и намерения да ставам литературен критик. Сам Балабанов ме залови и ме тури в изкушение. Той е главно причината и задето написах моята студия за д-р Кръстев.“* Казано от ясно поясно, но неотчитано досега. В този контекст трябва да се изследва и значението на сп. „Художник“, на което редактори са Ал. Балабанов и С. Радев. Тук Симеон Радев пише в защита на Елин Пелин, който е отхвърлен от сп. „Мисъл“. В статията си „Съвременната българска лирика“ (Художник, 1906, кн. 3) Балабанов се спира на поезията на Ив. Вазов, К. Христов, П. К. Яворов и П. Славейков. В тази статия Балабанов много ясно отбелязва, че тези поети разчистват пътя на следващите поколения. (Наистина само след тях можеха да се появят Димитър Бояджиев, Димчо Дебелянов, Николай Лилиев.) Статията е възторжена възхваля на отричания от сп. „Мисъл“ Ив. Вазов и на неговите песни, „силни в простотата си, мили с искреността си, оригинални в образите си“. И тук Балабанов не пропуска случая да посочи „плиткостта на някои мъничета, които в последно време тъй дребнаво заджафкаха на гърба му“. С една пора-

* Симеон Радев. Приятелството ми с Александър Балабанов. — В: Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени. С., 1965.

зяваща увереност, която е характерна за много негови работи, Ал. Балабанов предупреждава: „Па нека знаят и всички други мъничета, които подскочат с разпенени уста около своите свръхчовечета, че времето и истината са справедливи до жестокост с такива лъжи.“ За тази доблестна защита на Балабанов народният ни поет му е бил безкрайно благодарен. Ал. Балабанов има големи заслуги и за утвърждаването на Елин Пелин. Още в 1905 г. Балабанов се отзовава ласкаво за книгата на Елин Пелин „Пепел от цигарите ми“. Неприетият от сп. „Мисъл“, а по-късно и от сп. „Златорог“ голям наш писател дължи много на неизменната подкрепа на проф. Балабанов. Балабанов дълбоко е разбирал, че след Вазов Елин Пелин е следващият голям етап в българската проза, че това е рядко самотен художник, с когото нашата литература винаги ще се гордее.

Но Ал. Балабанов е имал диференцирано отношение към представителите на кръга „Мисъл“. Докато воюва с неговите главни идеолози П. Славейков и д-р Кръстев, той, от друга страна, цени високо творчеството на П. К. Яворов и Петко Тодоров. Според Балабанов Яворов не е разбран от литературната критика, защото тя е гледала на него с фалшиви очила. За него Яворов е „най-силният, най-съвършеният, най-европейският и най-дълбокият български национален поет“, а съдбата му е оприличена със съдбата на древния Едип. Балабанов и Петко Тодоров са били много близки приятели, за което свидетелствува не само огромната им кореспонденция, но и чудесната статия на Ал. Балабанов „Живот и поезия“, посветена на Петко Тодоров.

Още с появата на сп. „Златорог“ (1920) Ал. Балабанов пише своята забележителна статия „Списания и писатели“, която отпечатва в сп. „Огнище“. Според проф. Тодор Боров тази статия „има съдбоносно значение в следвоенната българска литература, тя раздели лагерите, тя определи за дълги години литературни и лични отношения между съвременните писатели“. Правейки преглед на кн. 1 на сп. „Златорог“, Балабанов изказва ред критични свои несъгласия със съдържанието на това списание и завършва: „И ако „Златорог“ наистина желае да бъде орган жив и силен, със свой живот и със свое оправдание, той трябва да се бърка в това на нашия живот, което сега гори, което сега иска отговор...“ През следващата 1921 г. Ал. Балабанов заедно с Елин Пелин започва издаването на първия литературен вестник у нас (а според Балабанов и в Европа) в. „Развигор“. Започва една литературна война, която и днес чака своя изследовател, но истината явно няма да бъде на страната на сп. „Златорог“. В. „Развигор“ атакува сп. „Златорог“ от позициите на реализма, защитавайки Ботево-Вазовата линия в нашата литература. Балабанов критикува не само платформата на „Златорог“, но и неговия главен редактор Вл. Василев заедно с такива негови сътрудници като Йордан Бадев, Чавдар Мутафов и др. За да се види каква е била литературната атмосфера, ще приведа случая с Елин Пелин. През 1922 г. във в. „Развигор“ излиза статията на Балабанов „Кой е Елин Пелин“. Значи е трябвало да се доказва, че има такъв писател в нашата литература. Но с каква увереност беше предрекъл Балабанов литературното бъдеще на Елин Пелин сред празния шум на неговите отрицатели: „А историята ще отбележи с кротко презрение празните поклонници на тоя шум и дим и ще похвали нас, задето сме оценили и задето сме дали чест на Елин Пелин.“ Действително Балабанов е имал право да каже тези думи, защото никога не е вървял против главното течение на нашата литература. След спирането на в. „Развигор“ борбата със сп. „Златорог“ продължава друго издание, свързано с Балабановата линия в нашата литература, а именно в. „Литературен глас“, чийто главен редактор Д. Б. Митов се е смятал за ученик на Балабанов. В „Литературен глас“ Ал. Балабанов отпечатва такива свои статии като „Моят Вазов“, „Доктор Кръстев като човек“, „Мисли върху нашата анархия“, „Превенките в областта на литературата ни“ и др.

Наистина тежка е била мисията на Ал. Балабанов. През своя живот той е трябвало да воюва непрекъснато, и то не срещу какви да е противници, а срещу хора с ръководни позиции в нашия литературен живот. Той защитава реалистичното начало в българската литература с някаква донкихотовска страст и неуморимост. Малцина са хората в нашата литература, които са писали с такъв пиетет и преклонение за Ботев, Вазов, Захари Стоянов, а те и тримата са били подценявани от негови опоненти като П. Славейков и Б. Пенев.

Само борбата с естетиката на сп. „Мисъл“ и сп. „Златорог“ да беше, това е достатъчно, за да се видят заслугите на Александър Балабанов за нашата литература. Балабанов винаги е държал за неразкъсваемото единство между литература и живот, между литература и съвременност: „С една дума, писателят, поетът да пише само ако има нещо да каже на света върху Днес“ (Поезия и живот. — Развигор, бр. 8, 1937). Неговите спорове с П. Славейков и д-р Кръстев, а после с Б. Пенев и Вл. Василев не са били на лична основа, те са били спорове за самата същина и предназначение на литературата. Ал. Балабанов е за активно въздействие на литературата върху живота, иначе според него тя не би имала никакъв смисъл. Той дори на много места се домогва до едно близко до класовото възприемане на действителността: „Поетът ли не вижда околната алчност на капиталистите, прострениите за помощ мършави ръце на вдовици и на сираци, цинизма на нахалния властник, фалшивостта на обществените церемонии?“ („За поета“). Балабанов е бил враг на теориите за „чисто изкуство“ и „изкуство за изкуството“. С особена страст е отстоявал и своето разбиране за тенденциозността в изкуството. На десетки места, а особено в статията „Литература и живот“ той пише, че не може да съществува изкуство без тенденциозност. Но тази тенденциозност не трябва да бъде оголена, напращава и повърхностна или да изопачава истината, да прикрива живота, „да доказва наложени тези“.

Като литературен критик Балабанов е имал изключително високо мнение за мисията на литературния критик. Според него той трябва да бъде преди всичко личност, да разбира връзката между народ и литература, да бъде всеотдаен, да притежава собствен вкус и собствен стил. Балабанов всякога е бил против шаблоните в литературната критика, против сухото писане, против заучените мисли: „Но тия критици трябва да бъдат сами с огъня на поезията, да имат образци на свои собствени мисли по поезията, да не си учат мислите в учебниците, а да бъдат сами от любовта си подготвени и в духа си поети, да владеят поезията на големите народи по оригинала и по собствени преценки...“ („Произход на литературната критика“). И наистина Ал. Балабанов е от малкото наши литературни критици със свои виждания за литературата, със свои оригинални мнения и преценки. Според неговите разбирания критиката е солта на литературата, обществена дейност с най-висока морална стойност и отговорност. Колко гневни редове е написал той срещу „литературните прегледчици“, срещу „учебникарите-критикувачи“, срещу хората с „перачески вкус“ срещу „еднокнижниците“ (тези, които са прочели през живота си само една книга). За него критиката е преди всичко изкуство, той е бил както против крайностите на аналитизма, така и на синтетизма. По тази причина Балабанов не е приемал и критиката в сп. „Златорог“, защото не е намирал в нея артистична наслада, а скука, която го е отблъсквала: „А скучния, блудкавия, изпълнения със заучени школки фрази „Златорог“ чети, ако шеш в пустиня, в затвора го чети, дето са ти отнели всички развлечения — пак ще го захвърлиш с досада...“ Едва ли друг е писал така срещу известното буржоазно списание. Балабанов е бил против всякакви индивидуалистични и идеалистични отклонения в литературата, по философско възпитание той е материалист.

Ал. Балабанов работи в нашата литература в години, когато е било необходимо да се воюва за широка култура, да се възпитават литературни нрави. Той никога не е имал време за пространни критически анализи и изследвания, за спокойни съзерцания. Неговите статии, обикновено от няколко страници, всякога са предизвикани от повика на момента. По критическата си оперативност Балабанов почти няма с кого да бъде сравняван. В своя литературен седмичник „Развигор“ той е публикувал почти във всеки брой по една своя работа, а много често и по няколко. Да не говорим за други вестници и списания. Той е трябвало да стреля всякога от движение и учудващо е как е могъл да има толкова много точни попадения. Ал. Балабанов е немислим без борба, без полемики, без престрелки. Той се е осъществявал най-пълно именно в полемиките, в тях се е освобождавал от своята огромна енергия, от излишъците на знания и остроумие. Само в такава обстановка е можел да играе и своята роля на „анфан терибл“ в нашата критика. В тоя човек е бликала някаква елинска жизнерадост, той не е умувал върху литературата, а я е преживявал. Владеел е изкуството да се наслаждава на книгите, както и онова незаменимо качество на литературния критик, наречено „художествена впечатлителност“. Той се е чувствувал еднакво добре както в компанията на българановците, така и зад професорската катедра. Ако се попитаме каква е критиката на Ал. Балабанов, най-точният отговор ще бъде импресионистична, но това определение не я изчерпва. Балабанов влиза в нашата литературна критика с доспехите на войн, затова е трябвало да използва и оръжията на публицистичната критика. В неговите критическо-публицистични есета има замах, темперамент, въображение. У Балабанов изумяват мощната интуиция, талантът на импровизатора, рядко изневеряващият вкус на големия ценител. Една от най-силните страни на Балабанов като литературен критик е неговият език. Това е отприщана стихия, за която няма прегради. В него се усеща една неукротима мисъл, едно завладяващо чувство, една неизтощима страст. Няма да сгрешим, ако наречем езика на Балабанов свободен. В него няма нищо насилено, нищо книжно и нищо мъртво. Писано е вече, че тоя език притежава прелестите на говоримата реч, нейната живост и сила и привлекателност. Когато четем Балабанов, имаме чувството, че общуваме с някого от древните философи. Не някой друг, а големият български стилист С. Радев беше казал, че след Ботев във фейлетоните му, след Ал. Константинов и Зах. Стоянов може би никой у нас не е писал с такава непринуденост и естественост като Ал. Балабанов.

Нас ни респектира и смелостта, и силата на критическия характер на Балабанов. Той беше имал за опоненти големи умове и личности с ключови позиции в нашата литература. Той е написал една от най-аргументираните работи срещу д-р Кръстев — „Трагедията на един литературен догматик“. Но едва ли някой друг е казвал по-хубави думи за тази „тъй твърда, упорита, човеколюбива, строга, догматична, тържествена личност в областта на критиката“ от Ал. Балабанов. В същата статия, писана през 1929 г., Балабанов заявява: „В петдесетгодишния живот на България не е имало и скоро едва ли ще имаме личност с такова значение за българската литература. Аз мисля, че с тази си работа пръв почвам работата на бъдещето.“ Невероятно е и как Балабанов, който цял живот е воювал срещу естетическите позиции на д-р Кръстев, е могъл да напише една толкова топла, пълна с човешко разбиране на личността статия като „Д-р Кръстев като човек“. Балабанов беше воювал и със субективно-естетските възгледи на Б. Пенев в литературната критика, но това не му попречи да отчете неговите изключителни заслуги в литературната история и да го нарече „знаменит български литературен историк“. Много пъти Балабанов е свалял доспехите за помирение със своите противници, защото е мечтаел да възтържествуват само истинските интереси на нашата литература. Прочетете

неговата статия „Мястото на българската литература“ и ще се убедите. В тази своя статия той е споменал с добро и творци, които по-рано е критикувал — Н. Лилиев, Г. Райчев, Ст. Чилингиров. Балабанов не се е стеснявал да коригира свои неправилни оценки за литературни творби и автори. Той се е борил да не се наврежда на литературата от лични користни интереси, да не се късат части от нея, да не се изолират автори, чието място в нашата литература е безспорно.

Ал. Балабанов е такава творческа личност, която трудно може да бъде обхваната от един поглед. Най-често за него се говори като за голям класически филолог и като за неподражаем литературен критик. Но Балабанов не е само това. Балабанов е и поет, преводач, есеист, фейлетонист, социолог, художествен и театрален критик, народопсихолог — с една дума, интелектуалец с изключително широк творчески диапазон. Но в тези области Балабанов е съвсем малко познат на днешните поколения.

Някога побългареното стихотворение „Охрид син“ (от немската песен „Зелени Рейн“) е било изключително популярно. Знаела го е цялата ни интелигенция. Ал. Балабанов е автор и на стихотворението „Автобиография“, което е твърде интересно като творческа характеристика на своя автор:

И мраз,
и жар;
и роб
и цар;
и гроб
и ден;
зелен
и стар;
и лъв,
и мек —
за всеки час!
Такъв
човек
съм аз.

Ал. Балабанов има и други стихотворения, които не са изгубили своята художествена свежест. Но дори и тези примери говорят за безспорния поетически талант на Балабанов, който така щедро му се отплаща в превода на Гьотевия „Фауст“ (първия у нас), на „Илиада“ и „Одисея“, на стихове от Сафо, Анакреон, Хайне, Албер Самен, Фридрих Шилер и др. А Балабанов още не е включен в поредицата „Българските преводачи“ на изд. „Народна култура“, макар че е много по-заслужил за българския превод от някои включени досега преводачи. Балабанов не само пръв превежда отделни класици на европейските литератури, но ги превежда и на завидно художествено равнище. Но темата Балабанов като преводач е твърде обширна и заслужава отделно разглеждане.

Ако с преводите на Балабанов са се възпитавали няколко поколения, то белетристичните му опити са известни на малцина. Оказва се, че Балабанов е и оригинален разказвач, с тънък усет за белетристичното слово. Който е чел неговите спомени „И аз на тоя свят“ (печатани през 1940/1941 г. във в. „Дума“), той с изненада е открил за себе си един много жив, находчив, с усет за характерния детайл писател. Ако не е имал възможност да се запознае с тях, нека прочете белетристичния откъсlek „Мечти“ („Вместо автобиография“) от изданието на „Български писател“, или спомена му за превода на „Фауст“ („От някога“). Човек с голям културен хоризонт, Балабанов е бил интересен във всяка

написана от него работа. Никой не би очаквал, че той може да бъде и автор на пътеписи, но ако му е попадал неговият пътепис „При бухалите“ (за едно пътуване в Атина през 1925 г.), ще признае, че подобно нещо в нашата пътеписна литература не е срещал.

А статиите на Балабанов по обществено-политически въпроси, есетата му за българския език? Балабанов има такива дълбоки социологически наблюдения, които ще срещнем само у Иван Хаджийски: „Никой не смее да казва това, което мисли. Нито пък наистина мисли това, което казва за работите на българския свят. Защото ако се опита да стори това, ако е политик, ще бъде подгонен от гнусната тълпа на хитрите народни трибуни, ще бъде наклеветен като предател! Ако е учен, ще бъде осмиван и понижаван от организирания посредственици и представен като несериозен. Ако се опита като общественик или като мислител да изтъкне някои недоразумения в нравствените ни схващания, ще бъде изхванан от глутницата на лицемерите. Ако е литератор и каже нещо ново, уплашените предъвквачи и преписвачи на чужди книги и на евтино купени умове ще го залаят, както залайват триста псета наведнъж, щом влезе човек в някое село.“ Какво е това? Социологическо есе, морален трактат, памфлет или сатира? И едното, и другото, и третото. Ал. Балабанов е и впечатляващ публицист, но от кръвната група на Ботев, Захари Стоянов, Димитър Петков.

Нека вземем неговите изказвания за българския език. Есетата на Балабанов за българския език са не само една прослава на неговата сила, едно дълбоко чувствуване на неговата красота. Те са едно изключително проникване в националната съдба чрез съдбата на езика. Ал. Балабанов като никой друг е виждал ролята на българския език в нашето национално оцеляване. Според него българинът никога не е воювал за земи, а в името на българския език. Достатъчно е човек да прочете статията „Слепите граматичи“, за да види дълбоките прозрения на този неповторим човек. Тук нямаме възможност да засегнем примерно и театралните статии на Ал. Балабанов, които са не по-малко интересни от литературните му статии.

Разбира се, като всяка творческа личност и Балабанов е имал своите грешки и пристрастия. Наред с големите си открития и той е допускал снизходителни насърчения на недотам талантиливи автори. В своята защита на Елин Пелин той стигна до известно подценяване на творчеството на Йордан Йовков, но това за сетен път доказва, че в областта на литературната критика няма и не може да има абсолютно безгрешни хора.

Някога Александър Балабанов е бил наричан най-популярната интелектуална личност на България. Неговата поява в най-далечни наши градове и села е предизвиквала жив интерес, вълнения, редки преживявания.